

«ІНОВІР'Я»

Вікторія Константінова,

кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету

**ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО
«МІСЬКОГО ПРОСТОРУ» 1861–1904 РОКІВ**

Проаналізовано важливий аспект урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. – як специфіку релігійного життя міських поселень. Визначено, що міжконфесійні відносини в містах, так само, як і ставлення духовенства до міст, а городян — до релігії і церкви, зазнали суттєвого впливу секуляризаційних процесів, які в “міському просторі” мали помітну специфіку в порівнянні з сільською місцевістю.

Ключові слова: урбанізація, місто, Південна Україна.

Зміни кількісного співвідношення представників різних конфесій у міських поселеннях Південної України, що відбулися впродовж другої половини XIX – початку XX ст., лише до певної міри відображають ті складні міжконфесійні процеси, що мали місце в регіоні і безпосередньо в міських поселеннях. Важливо простежити специфіку “міського простору”, яка обумовлена тим, що міські поселення виступали зосередженням духовної влади більшості представлених у регіоні конфесій та зберігали за собою домінуючу роль адміністративних центрів, слугуючи важливим каналом зв'язку села і міста.

Втім, історія Церкви на півдні України, маючи доволі представницьку історіографію¹, майже не звертала уваги на специфіку релігійного життя міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.

Однією із знакових складових цих процесів було активне поширення на Півдні протестантизму, що прямо пов'язано зі становленням нових економічних відносин і деформаціями традиційної соціальної стратифікації. Простежуючи таку залежність, О.В. Безносова наголошує, що процеси соціального розшарування українського селянства після 1861 р., розвиток сезонних міграцій, приплив прибулих робітників до регіону руйнували традиційний побут місцевого населення, в основній масі — православного. В умовах, коли офіційна Церква втрачала свій моральний авторитет серед парафіян, що було пов'язане з “підтримкою нею антинародної політики російського уряду, нездатністю приходського духовенства стати опорою для віруючих у нових умовах”, потяг народу до духовної самоосвіти, який широко виявився в українському соціумі постемансипаційних часів, сприяв поширенню релігійних пошуків серед

православних. Зіграло свою роль і те, що на відміну від раннього (традиційного) протестантизму (лютеранства, реформатства, кальвінізму, менонітства тощо), штунда, баптизм, євангельське християнство визначальною ознакою мали активний прозелітизм, поширення віровчення всіма віруючими без винятку і погляд на місіонерську роботу як на показник сили і ступеня внутрішнього благочестя кожного віруючого².

У контексті нашого дослідження вельми важливо, що лави представників пізнього протестантського сектантства на Півдні поповнювалися головним чином мешканцями сільської, а не міської місцевості.

Сказане вище стосовно пізнопротестантських течій багато в чому можна прикласти до сект, що мали православне підґрунтя. Зокрема, поширення на Півдні духовного християнства також цілком логічно пов'язувати із послабленням авторитету офіційної Церкви, з релігійними пошуками православних. І тут ми маємо справу більше із сільським, а не міським явищем.

Досліджуючи реформоване християнство і сектантство в південноукраїнському регіоні, О. Ю. Бойков зробив таке спостереження: “феномен українського, конкретно протестантського сектантства, який досить яскраво проявився на Півдні України, можна розглядати як “селянський протестантизм” з досить міцною православною основою. Звісно, поступово, з відмиранням живої селянської культури і заміною її на селищно-міську моду, зникають і ознаки “селянськості” в реформованому християнстві й на Півдні України, проте саме період кінця XIX – початку XX століття відзначився як такий, коли повною мірою поєдналися західноєвропейські та східноєвропейські риси відносно нової для України тенденції розвитку духовно-релігійного життя”³.

До селянського стану відносилась і абсолютна більшість старообрядців, чії громади з'явилися на Півдні України в результаті пізньої міграції другої половини XIX ст. Як доводить у своєму дисертаційному дослідженні О. В. Бельський, ці громади розташовувалися переважно саме у сільських поселеннях⁴.

На відміну від першої половини XIX ст., позначеної доволі високим рівнем релігійної толерантності, в другій половині століття на Півдні України, зокрема на Катеринославщині, спостерігалось більше напруження у міжконфесійних взаєминах, мають місце міжконфесійні конфлікти, у тому числі – і між православними та сектантами. Певною мірою ці конфлікти обумовлювались і діями самої офіційної Церкви. Простежуючи у своєму дисертаційному дослідженні боротьбу Російської православної церкви з поширенням християнських течій, Н. М. Буланова звертає увагу на широкий спектр методів, що застосовувались офіційною Церквою з метою вберегти свою паству від впливів іновірців⁵. На матеріалах Таврійської губернії (єпархії) цю боротьбу досліджує Ю. А. Катунін⁶. Між іншим, у такій боротьбі важливу роль відігравали саме міста – зокрема і як місця розташування управлінських структур православної Церкви, і як місця розміщення духовних освітніх закладів, де готувалися кадри для місіонерської діяльності (зокрема імператорською волею від 28 липня 1886 р. передбачалося створення викладацької кафедри з історії та викриття російського розколу і сектантства в Херсонській духовній семінарії)⁷.

Ставлення до сектантів, як і до інших деномінацій і конфесій, законодавчо змінилося затвердженням імператором 17 квітня 1905 р. положенням Комітету Міністрів “Про укріплення початків віротерпимості”⁸, що можна вважати маркером початку нового етапу в міжконфесійних взаєминах і в південно-українському регіоні, і в Російській імперії в цілому.

У порівнянні із серединою XIX ст. докорінно змінилася конфесійна картина Таврійської губернії, що тішило православне духовенство, яке доволі болісно сприймало попереднє домінування тут ісламу. Протоієрей А. Лебединцев з приводу сторіччя приєднання Криму до Російської імперії писав, що створення у 1860 р. самостійної Таврійської єпархії і Кримська війна “дали Криму те, без чого він не був і не міг бути російським і християнським краєм”. Далі ж духовна особа уточнила: “Безумовно, що війна є великим злом; але в руці Провидіння Божого вона приносить і благо непередбачуване. Не будь цієї війни, татари ще довго залишались би пануючим у Криму населенням, і ми продовжували би чути їх мову в містах і селищах..., і по необхідності вчитись їй, пристосовуватись також до їхніх норів і звичаїв... Не будь війни, переважання в Криму татар ще довго гальмувало би всякий прогрес в житті цього краю”. Протоієрей тішився, що після масового виходу мусульман до Туреччини і заселення цих земель в абсолютній більшості православними чисельність останніх стала більш як в п’ятеро перевищувати кількість татар-послідовників ісламу, які “у великій кількості” тепер жили лише в Бахчисараї, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії та в Ялтинському повіті⁹. Успіхи поширення православ’я в Таврійській губернії були насправді вражаючими: за 1861–1871 рр. на території Таврійської єпархії було зведено стільки ж православних церков, скільки за попередні 80 років¹⁰. Разом із тим активний прозелітизм православного духовенства стримувався світською владою: обов’язком органів, покликаних контролювати життя мусульман (Міністерства внутрішніх справ і його Департаменту духовних справ іноземних сповідань), було підтримання “принципу повної терпимості, наскільки така терпимість може узгоджуватись з інтересами державного порядку”¹¹.

Надзвичайно важливо звернути увагу на специфіку “міського простору” в такому знаковому аспекті модернізаційних процесів, як секуляризація суспільства.

На південноукраїнських матеріалах доволі чітко помітні зміни, що відбулися з середини XIX ст. у ставленні православного духовенства до виконання своєї місії в містах (звертаємо увагу саме на цю конфесію не лише з огляду на те, що попри багатоконфесійність регіону вона чисельно домінувала майже у всіх південноукраїнських містах, але і через найбільшу близькість православної Церкви зі світською владою). Причому ці зміни в загальних рисах відповідали логіці, що на загальноімперському тлі простежена Грегорі Фрізом. До середини XIX ст. духовенство в цілому було задоволене станом побожності і власним статусом у містах більше, ніж у сільській місцевості. Більша щільність і храмів, і духовенства у містах створювала передумови для більш ефективного “окормлення” віруючих¹² (при цьому маємо обумовитися, що таке спостереження, зроблене на матеріалах всієї імперії, попри порівнянню з іншими регіонами

“бідність” міст Півдня на церкви є справедливим і щодо цих територій, адже тут і в сільській місцевості щільність храмів була набагато меншою). У цьому контексті заслуговує на увагу спостереження І. І. Лимана, який цілком слушно зазначає, що причину різниці в рівні “релігійної свідомості” городян і мешканців сільської місцевості сучасники великою мірою вбачали в “географічному чиннику”: відмічаючи розбіжності в “релігійності і моральності” населення різних частин Південної України, вони прямо пов’язували це зі щільністю в тій чи іншій частині населених пунктів із релігійними спорудами. “Логіка проста: наявність храму, з одного боку, вже є виявом релігійності, готовності принаймні витратитися на зведення і утримання релігійної споруди (хоча і не в усіх випадках), а з іншого, — створює можливість для систематичного спілкування мирян із духовними особами, які серед головних завдань якраз і мали виховання парафіян у душі побожності”¹³.

Церква мала зиск з міської економіки і з більшого поширення добродійності в міській, аніж у сільській місцевості. Морально-релігійний рівень городян у звітах по духовному відомству розцінювався, як правило, вище, ніж відповідний рівень селян. У цих же звітах зазвичай не висловлювалась стурбованість щодо рівня побожності ні міських освічених еліт, ані нижніх страт городян. Додамо сюди вищий рівень писемності, а отже, й обізнаності в Законі Божому городян та освіченості міського духовенства.

У той же час ситуація в сільській місцевості викликала більше занепокоєння. Хоча йшлося не про саму повагу до Церкви, але про меншу обізнаність сільських парафіян в обрядовості, в текстах Святого Писання¹⁴, про більшу їхню забобонність. З цього приводу наведемо красномовну характеристику, що міститься в “Матеріалах для географії і статистики Росії” 1863 р. по Херсонській губернії: “Говорячи про більшість населення, варто сказати, що всі релігійні поняття його обмежуються самим поверхневим знанням зовнішніх форм деяких обрядів..., і що ці поняття злилися з відомими звичаями... Більшість парафіян не тільки не розвинена настільки, щоб розуміти весь таємничий смисл богослужіння, але навіть можна зустріти в багатьох поселеннях, і при тому доволі багато, селян, які ніколи не чули про заповіді, молитви Господній і Символ Віри”¹⁵.

Разом із тим підкреслимо, що йдеться все ж таки про тенденцію, а не про сувору закономірність. Ця тенденція змінилася в другій половині XIX ст., коли Церква стала відчувати розчарування в містах. Частково це зумовлювалося саме феноменом мігрантських міст, коли ступінь релігійності вчорашніх селян, а тепер – міських робітників знижувався разом із послабленням їхніх зв’язків із селом.

Зміна ставлення духовенства до міста знайшла вияв і в посиленні стурбованості станом побожності “освіченого суспільства”. Промовистими є писемні повідомлення духовенства, що цитуються у виданні 1887 р. “Таврійська єпархія” єпископа Гермогена. Зокрема єваторійський протоієрей писав: “Повітова аристократія і бюрократія часто не знає ні домашньої, ні церковної молитви, виконує християнські обов’язки лише *ex officio* і вкрай тяготиться відвіданням храму, додержанням постів і свят і взагалі статутів церкви. Ці люди не ворожі їй, не протестують відкрито, не вступають у диспути чи суперечки з

духовенством, а тільки самим життям заперечують церкву... Вважаючи, що церква потрібна лише для дітей і простого народу... вони дивляться на неї і на її служителів як на дещо закаменіле, відстале... Між ними є добрі і чесні громадські діячі. Але вони більшою частиною християни лише за ім'ям. Їхня віротерпимість доходить до тупої байдужості: вони – релігійні космополіти”¹⁶.

Отже, незадоволення духовенства викликала не лише радикально налаштована інтелігенція, але і більш помірковані городяни, які були вразливі для західноєвропейських секуляризаційних ідей. Великою мірою це незадоволення проковтувалося самими представниками “освіченого суспільства”, які публічно, в тому числі – у пресі, висловлювалися проти привілейованого статусу духовенства і за розширення світської сфери. Отже, відносно південно-українського регіону коректніше буде сказати, що офіційна Церква “розвернулася до села” не тільки з огляду на його сприйняття як носія традиційних православних цінностей, але і з метою запобігти послабленню свого впливу і серед сільської частини вірян.

Звернемо увагу на ще один пов'язаний зі специфікою Південної України аспект, який вплинув на характер ставлення православного духовенства до міста. Сегмент міського населення, що становило паству православного духовенства, тут був значно меншим, аніж у цілому по імперії, що, з одного боку, дало місцевому духовенству час і можливість придивитися до умов роботи в оточенні не лише “однодумців”, а з іншого, – в низці випадків дозволяло “перекласти провину” за “зіпсованість” міста на представників інших конфесій.

Грегорі Фріз пише, що Церква почала змінювати своє ставлення до міста і городян наприкінці XIX ст., коли її окремі представники почали казати про важливість “внутрішньої місії” у місті; їхні зусилля стали концентруватися навколо робітничого класу і таких соціальних проблем, як бідність та алкоголізм, і в той же час мали місце заклики переглянути ставлення до освічених страт¹⁷. Втім, південноукраїнські матеріали свідчать, що такі висловлювання траплялися і раніше, а посилення опікування духовенства “окормленням” робітників розпочалося вже невдовзі після початку масового напливу мігрантів до міст. Тож по відношенню до регіону коректніше було б сказати, що тоді як одна частина духовенства реагувала на посилення секуляризаційних процесів “переключенням” уваги з міста на село, інша частина спробувала прийняти виклик часу і посилити пастирську роботу саме серед найбільш вразливих для секуляризації страт. Серед таких було, між іншим, і населення промислових селищ, яке стало новим полем соціальної діяльності Церкви.

Можна погодитись із Грегорі Фрізом, коли він пише, що зусилля духовенства бажаного ефекту не мали: Церкві не вдалося випрацювати ефективну “міську політику”¹⁸. Для більшої об'єктивності варто додати, що багато в чому не була вельми ефективною і діяльність Церкви на селі. Досить неприваблива картина змальована в публікації газети “Юг” про село Качкарівку Херсонського повіту за 20 березня 1903 р.: “Каплиця, яка знаходиться сажнів за 10 від храму, залишена напризволяще, служить не лише місцем відпочинку п'яних мужиків, але й для інших потреб перехожих”¹⁹.

Попри відзначені вище тенденції, було б помилкою перебільшувати ступінь секуляризації міського населення регіону. Певним індикатором зовнішньої побожності можна вважати відвідання сповіді (яке фіксувалося у сповідних розписах й у звітах про кількість тих, хто ухилився від сповіді), а індикатором внутрішнього благочестя – утримання від статевих актів під час постів (що можна простежити за даними про народжуваність через 9 місяців після початку посту). Досліджуючи відповідні матеріали, Б. М. Миронов дійшов висновку, що зовнішнє, обрядове благочестя в цілому суворо зберігалось аж до початку ХХ ст. включно, тоді як благочестя внутрішнє зазнало легку ерозію, причому в середовищі як городян, так і селян (хоча серед перших – дещо більшою мірою)²⁰. Вибірковий аналіз сповідних розписів і метричних книг південно-українських храмів дає нам підстави казати про те, що в регіоні мала місце друга відмічена Мироновим тенденція, і разом із тим спостерігалось певне послаблення зовнішньої побожності. “Охолодження” до Церкви в останній чверті ХІХ ст., особливо в містах, що проявлялось і в збільшенні кількості масових відмов від сповіді, на матеріалах Херсонської єпархії констатує і О. П. Тригуб²¹.

Слідом за Б. М. Мироновим маємо підстави стверджувати, що населення у своїй масі залишалось релігійним, хоча ця релігійність і набувала дещо інших форм. Навіть міська інтелігенція, яка просунулася шляхом секуляризації значно далі, ніж селянство, не звільнилася від релігійної концепції світу²². Причому важливо, що “народна релігійність” як у міській, так і в сільській місцевості суттєво відрізнялась від тієї ідеальної моделі, яку волило бачити церковне керівництво. І для початку ХХ ст. залишалось справедливим спостереження, зроблене І. І. Лиманом на південноукраїнських матеріалах, що хронологічно відносяться до передемансипаційного періоду: релігійність, яка продовжувала виступати стрижнем світогляду населення, була складним симбіозом, який включав цілу низку нашарувань; і характер, і рівень “народної релігійності” не був тотожним для сегментів суспільства регіону, які виділялися за етнічною, соціальною, професійною, територіальною, іншими ознаками навіть у межах однієї конфесії²³.

Насамкінець доцільно звернути увагу на існування цілої низки ще не згаданих нами каналів взаємин села і міста саме в релігійній сфері, починаючи з належності населення деяких сільських поселень до парафій міських храмів, навчання вихідців із села в духовних навчальних закладах, розташованих у містах, ходіння селян до міст на прощу²⁴, хресних ходів.²⁵

Таким чином, міста виступали зосередженням духовної влади більшості представлених у регіоні конфесій, тим самим і в цьому аспекті зберігаючи за собою домінуючу роль адміністративних центрів, влада яких поширювалася на навколишню сільську місцевість. Це нарівні з цілою низкою інших аспектів взаємодії (перетинання) в релігійній сфері слугувало важливим каналом зв'язку села і міста. Міжконфесійні відносини в містах, так само як і ставлення духовенства до міст, а городян — до релігії і церкви, зазнали суттєвого впливу секуляризаційних процесів, які в “міському просторі” мали помітну специфіку в порівнянні з сільською місцевістю.

- 1 Бельський О. В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України.” / О. В. Бельський. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.;
- Бойков О. Ю. Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. – дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України.” / О. Ю. Бойков. – Херсон, 2009. – 215 с.;
- Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України.” / Н. М. Буланова. – Дніпропетровськ, 2007. – 18 с.;
- Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). / Ю. А. Катунин. – Симферополь: Таврия, 1995. – 112 с.;
- Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – 488 с.;
- Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. П. Тригуб. – Донецьк, 2001. – 16 с.
- 2 Безносова О. В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850–1905): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Безносова. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 10, 1.
- 3 Бойков О. Ю. Церковно-релігійні структури... – С. 125.
- 4 Бельський О. В. Старообрядництво в Південній Україні... – С. 13.
- 5 Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини... – С. 13.
- 6 Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму... – С. 29–41.
- 7 ПСЗРИ. – Собр. III. – Т. VI. – С. 405–406. (№ 3892).
- 8 ПСЗРИ. – Собр. III. – Т. XXV. – Отд. I. – С. 258–262. (26126).
- 9 Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 217–218.
- 10 Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму... – С. 45–46.
- 11 Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Арапов Д. Ю. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2001. – С. 23.
- 12 Between Tsar and People: Education Society and Quest for Public Identity in Late Imperial Russia / Edited by Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow, and James L. West. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991. – Pp. 217.
- 13 Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України... – С. 353.
- 14 Between Tsar and People... – Pp. 217–219.
- 15 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / Сост. А. Шмидт. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – С. 593–594.
- 16 Гермоген. Таврическая епархия. – Псков: Тип. Губернского правления, 1887. – С. 428–429.
- 17 Between Tsar and People... – P. 220.
- 18 Between Tsar and People... – P. 232.
- 19 Бериславщина: рік 1903 / Нариси з історії Бериславщини. Вип. 6. – К.-Херсон-Берислав: Просвіта, 2006. – С. 20.
- 20 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп. – Т. II. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. – С. 326–332.
- 21 Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії... – С. 9.
- 22 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи... – Т. II. – С. 330–332.
- 23 Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України... – С. 364, 376–377.

- 24 При цьому таке ходіння часто не лише не послаблювало, але й закріплювало у свідомості селян образ міста як “чужого”. Південноукраїнський селянин В. Рубель у мемуарах згадував: “Тих років була мода пішки ходити в Київ на богомільля... А дома дітей лякають: твою матір під Києвом розбійники зарізали”. Про ці моління багато єсть і смішних оповідань” (Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій. Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. – Том 5. Книга 1. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – С. 141).
- 25 Старая икона, поднесенная в дар Херсонскому археолог. музею // Киевская старина. – Т. LXVIII. – январь 1900. – Отдел II. – С. 20.

SUMMARY

Victoriya Konstantinova

PECULIARITIES OF URBAN CONFESSIONAL LIFE OF SOUTHERN UKRAINE (1861–1904 YEARS)

The article is devoted to the specific of religion life of Southern Ukrainian urban settlements, which was one of important aspects of urbanization in the region in the second half of XIX – the beginning of XX century. In is defined, that cross-confessional relations in cities, attitude of clergy to the urban dwellers and the late – to religion and Church were transformed greatly by secularization, which had important peculiarities in “urban space” in comparison with countryside.

Key words: urbanization, city, Southern Ukraine.

Алла Федорова,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та етнографії України

Одеського національного політехнічного університету

ПРОБЛЕМА СТАТИСТИЧНИХ ПІДРАХУНКІВ СТАРООБРЯДЦІВ (НА ПРИКЛАДІ КІЛІЇ 1843–1844 РР.)

У статті акцентується увага на неточностях, що виявляються при статистичному підрахунку старообрядців. Розглядаються конкретні приклади помилок, що були допущені чиновниками при заповненні відомостей про кількість старообрядців та їх церков у м. Кілія за 1843–1844 роки.

Ключові слова: старообрядці, розкольники, статистика, Кілія.

Виявлення точної кількості старообрядців справа нелегка і, на мій погляд, навіть нереальна. Незважаючи на те, що уряд в різні часи намагався дізнатися про кількісний стан старообрядців, вимагаючи подання щорічних даних щодо їх чисельності та кількості їх молитовних будинків (див. циркуляри Міністерства внутрішніх справ від 19 серпня 1812 р., 26 лютого та 8 вересня 1826 р., 24 жовтня та 14 листопада 1835 р. та ін.¹), такі дані є неточними і мали іноді, як відмічає О. Прігарін, «відносний характер»². У чому ж причина?